

УДК 341.645.5

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2022.19>**А. Левенець,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

РОЛЬ ЄСПЛ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ДЕРЖАВОЮ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Постановка проблеми. Проблема охорони довкілля та забезпечення чистого навколишнього середовища постала як одна з найактуальніших та складних проблем глобального світу наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Екологічна безпека виявилась важливою не просто з огляду збереження біорізноманіття та чистого навколишнього середовища, але у першу чергу постала як загроза для життя та здоров'я мільйонів людей. За визначенням окремих дослідників, «наша країна входить до числа країн із найбільш високими абсолютними обсягами утворення та накопичення відходів, щорічно яких утворюється 700–720 млн. тонн» [1, с. 207]. Рада ООН з прав людини вперше Резолюцією від 8 жовтня 2021 року визнала право на здорове, чисте і стійке навколишнє середовище як невід'ємне право людини. На думку експертів ООН, забруднення природи, викликане тими ж моделями нестійкого споживання і виробництва, що і зміна клімату, є причиною приблизно кожного шостого випадку передчасної смерті на планеті [2]. Причинами серйозних проблем із забрудненням навколишнього середовища в Україні вважаються: постійні порушення прав людей в екологічній сфері; відсутність гарантій по їхньому відновленню; недосконала процедура притягнення винних в порушенні положень в сфері охорони довкілля до відповідальності [3, с. 453]. Про-

блема охорони навколишнього середовища має саме міжнародний або транснаціональний характер, оскільки екологічні загрози часто не обмежуються кордонами окремих держав. Досить яскраво це засвідчила Чорнобильська катастрофа, яка отримала статус планетарної. Система міжнародного контролю за дотриманням державами зобов'язань щодо охорони навколишнього середовища почала розвиватись нещодавно по мірках історії міжнародного права взагалі. Міжнародне екологічне право вважається однією з наймолодших галузей міжнародного права. При цьому трендом останнього десятиліття є постійна актуалізація питань захисту довкілля та загострення проблематики екологічної ситуації в державах світу. Відзначається універсальність екологізації міжнародного права, оскільки «міжнародна діяльність з охорони навколишнього середовища не може розглядатися у відриві від суміжних економічних і міжнародно-правових питань (транспорту, торгівлі, видобутку корисних копалин, туризму), соціальних проблем (бідності, голоду, міграції, становища корінних народів, релігії)... у праві, що стосується збройних конфліктів і охорони культурних цінностей, у міжнародному морському праві, у праві міжнародної безпеки, у міжнародному економічному праві, у міжнародному повітряному і космічному праві [4, с. 132–133]. Вітчиз-

няна система забезпечення охорони довкілля та прав людини на чисте та здорове природне середовище базується на ст. 50 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [5, ст. 50]. Відповідно до наведеного положення Конституції та діючого законодавства, Україна взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення кожній людині чистого та безпечного для життя та здоров'я довкілля. Вагому роль у контролі за виконанням державою цих зобов'язань на міжнародному рівні відіграє Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). При тому, що до його функцій не входить безпосередньо захист екологічних прав людини, саме практика ЄСПЛ все частіше останнім часом формує критерії для відповідних зобов'язань держави, впливає на вдосконалення національного законодавства у даній галузі, а також на національну судову практику захисту прав громадян на чисте довкілля.

Огляд літератури. Питання міжнародно-правового забезпечення охорони довкілля та безпосередньо роль міжнародних судів у захисті невід'ємних прав людини на чисте навколишнє середовище становлять коло наукових інтересів таких учених, як О.О. Сурілова, Т.Р. Короткий, В.В. Коваленко, Т.А. Грабович та ін. Частина вітчизняних суддів досліджує безпосередній вплив практики ЄСПЛ у так званих екологічних справах на розвиток національної судової практики у відповідній галузі, а саме суддя Верховного суду Г. Вронська, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду С. Бурлаков та ін. Взагалі слід відзначити

істотне підвищення уваги до питань охорони довкілля в контексті захисту прав людини саме серед судової спільноти, про що можуть свідчити такі заходи, як тренінг «Права людини та охорона довкілля», організований Національною школою суддів у Львові у 2018 році за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя», міжнародної конференції «Права людини для планети», організованої Європейським судом з прав людини 5 жовтня 2020 року, у якій взяли участь багато вітчизняних суддів, а також колишніх та діючих суддів ЄСПЛ. Такі тенденції свідчать про важливу роль судових органів у системі міжнародного контролю за охороною довкілля.

Методи дослідження. Робота виконувалась із застосуванням комплексу загальнонаукових та спеціальних юридичних методів дослідження, зокрема таких, як компаративний, який включає у себе методи зіставлення, протиставлення, а також системний, функціональний, аксіологічний, синергетичний методи і метод комплексного аналізу. Враховуючи специфіку здійснення аналізу практики ЄСПЛ щодо захисту прав людини у контексті виконання державами-учасницями зобов'язань у галузі охорони довкілля, широко застосовуються методи абстрагування та узагальнення, аналізу і синтезу.

Основний матеріал. Як було зазначено вище, система міжнародного контролю за дотриманням зобов'язань щодо охорони навколишнього середовища почала свій активний розвиток нещодавно: наприкінці ХХ століття. ЄСПЛ не можна назвати органом, який створювався як частина цієї системи. Проте сьогодні на офіційному сайті Ради Європи – регіональної міжнародної правозахисної організації, ключовим контрольним органом якої як раз виступає ЄСПЛ, міститься окремий розділ «Права людини та навколишнє середовище», у якому розміщено інформацію щодо впливу ЄСПЛ на захист навколиш-

нього середовища через захист відповідних прав людини. Зокрема зазначається, що «Європейський суд з прав людини на сьогодні виніс рішення у близько 300 справах, пов'язаних з навколишнім середовищем, застосовуючи такі поняття, як право на життя, свободу слова та сімейне життя, до широкого кола питань, включаючи забруднення, техногенні або природні катастрофи та доступ до екологічної інформації» [6].

Поєднання проблеми захисту навколишнього середовища з правами людини є логічним та передбачуваним. Реальним кроком для такого поєднання на думку вітчизняних та англійських вчених, стало прийняття Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля або коротко – Орхуської конвенції [7, 8]. Ст. 1 цієї Конвенції визначає, що «з метою сприяння захисту права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, кожна зі Сторін гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища» [9, ст. 1]. Як видно зі змісту наведеної норми міжнародного права, права людини в екологічній сфері полягають як у можливості отримати інформацію про стан навколишнього середовища, а також що дуже важливо – право на доступ до правосуддя з метою захисту цих прав. На відміну від вузькопрофільної направленості Орхуської конвенції, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ), яка є єдиним правовим підґрунтям діяльності ЄСПЛ, містить перелік найголовніших особистих прав людини, серед яких право на життя, особисту недоторканність, повагу до особистого,

сімейного життя, житла так кореспонденції, свободу релігійних переконань, свободу слова та ін. Безпосередньо право на чисте навколишнє середовище у ЄКПЛ не міститься. Проте завдяки принципу автономного тлумачення положень ЄКПЛ, ЄСПЛ приймає скарги на порушення відповідного права в аспекті інших прав, які можуть опинитись під загрозою порушення через недотримання державою позитивних зобов'язань, а саме: право на життя (ст. 2), право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8), право на справедливий суд (ст. 6), право власності (ст. 1 Першого протоколу) та ін. Найчастіше право на чисте довкілля захищається ЄСПЛ у межах ст. 8 ЄКПЛ, яка встановлює право на повагу до приватного та сімейного життя, житла та кореспонденції. Слід зазначити, що «ключовим принципом практики ЄСПЛ у справах, пов'язаних із впливом екологічних факторів на людину, є положення про те, що погіршення стану навколишнього середовища саме по собі не обов'язково тягне за собою визнання порушення ст. 8 ЄКПЛ. Суд продовжує повторювати в своїх рішеннях, що ЄКПЛ не закріплює права на захист навколишнього середовища або збереження природи» [10, с. 148]. Для того, щоб ЄСПЛ визнав скаргу про порушення екологічного права прийнятною, наслідки негативного характеру для життя та здоров'я людини мають досягти мінімального рівня тяжкості. Так, наприклад в одній зі своїх справ «Кіртатос проти Греції» (рішення від 22 травня 2003 року), у якій заявники скаржились на те, що через зміну загального плану місто забудови було висушено болото, біля якого вони проживали, і це, за їх твердженням, не дозволило їм насолоджуватись краєвидами, які були їм доступні раніше, ЄСПЛ зазначив, що сам по собі факт зміни навколишнього середовища або шкода, яка йому наноситься, не є предметом захисту ЄКПЛ. Захисту

підлягають лише ті випадки зміни навколишнього середовища, які призводять до погіршення якості води, повітря чи їжі, що прямо впливають на стан здоров'я людини, і це підтверджується відповідними експертизами, медичними даними і т.д.

Оскільки основна мета нашого дослідження – продемонструвати вплив практики ЄСПЛ на виконання державами своїх позитивних зобов'язань у галузі захисту довкілля, проаналізуємо кілька прикладів, які демонструють відповідний вплив. Так, у справі «Джугелі та інші проти Грузії» (рішення від 13 липня 2017 року) кілька жителів багатоквартирного будинку у місті Тбілісі, впритул до якого функціонувала теплоелектростанція, звернулись до ЄСПЛ через порушення права на повагу до приватного життя через серйозні забруднення, які потрапляли у повітря від отруйних випарів. Як було встановлено судом, заявники неодноразово звертались до місцевої влади із відповідними скаргами, яка навіть видала припис заводу на встановлення димових фільтрів, але припис виконано не було. Експерти, призначені тбіліським судом, визначили значні перевищення допустимих меж викидів, які доходили до будинку через відсутність між будинком та заводом буферної зони. Лікарі також припустили, що скарги на здоров'я заявників могли бути спровоковані шкідливими викидами. Національні суди не побачили достатніх доказів порушень у цих матеріалах. ЄСПЛ встановив, що відсутність національного закону, який би чітко врегулював діяльність відповідних підприємств, діяльність яких має потенційно небезпечний характер, у поєднанні з пасивною поведінкою грузинської влади призвели до порушення прав заявників. Важливо відзначити, що після отримання даного рішення ЄСПЛ Грузія запровадила відповідних заходів: «1) у 2017 року до Закону «Про охорону навколишнього природного сере-

довища» була внесена поправка, якою запроваджено необхідність проведення екологічної оцінки та визначено відповідну процедуру; 2) у 2017 році також був прийнятий Кодекс екологічної оцінки, який зобов'язує як приватні, так і державні органи проводити оцінку впливу на довкілля для відповідних видів діяльності та проєктів. Новий кодекс дозволяє забезпечити публічний доступ до відповідної інформації, участь у прийнятті рішень та регулярні публічні перевірки; 3) нові правила щодо стандартів якості повітря були введені в 2018 році. Уряд Грузії підтвердив, що електростанція більше не працює» [11].

Ще одним цікавим кейсом ЄСПЛ, який здійснив істотний вплив на зміну національного законодавства у галузі контролю за використанням отруйних речовин на виробництві, стала справа «Татар проти Румунії» (рішення від 27 січня 2009 року). В основу даної справи лягли події однієї з найбільш масштабних катастроф нашого часу: 30 січня 2000 року у наслідок прориву дамби біля міста Бая-Маре відбувся масивний витік ціаніду, який використовувався видобувною компанією у процесі видобутку золота. Витік був настільки потужним, що отрута потрапила у всі річки від Тиси до Дунаю. Після аварії уряд Румунії погодив нові екологічні дозволи для компанії, у тому числі дозволив їй зберігати хімікати у водосховищі з порушеною дамбою. Громадянин В. Татар, який проживав разом із сім'єю біля дамби, вважав, що зберігання та використання компанією ціаніду ставить під загрозу здоров'я та життя всіх жителів, а також наполягав, що у його сина після витіку розвинулось захворювання на астму. Скарги заявника не були почуті владою. ЄСПЛ розглядаючи дану справу, прийшов до висновку, що влада Румунії допустила порушення прав батька та сина, а також зазначив, що влада повинна була залучити громадськість до прийняття відповідного рішення,

врахувати їх думки при наданні дозволу на роботу компанії. У відповідь на винесене рішення ЄСПЛ Румунія ратифікувала Орхуську конвенцію, а також змінила власне законодавство: у 2013 році було прийнято закон про промислові викиди а у 2016 році закон про контроль основних небезпек аварій за участю небезпечних речовин.

Україна також неодноразово виступала відповідачем у ЄСПЛ з питань захисту прав людини у галузі захисту довкілля. У справі «Гримковська проти України» (рішення від 21 липня 2011 року) проблемою для заявниці виявилось рішення влади про пере направлення автомагістралі по тихій вулиці, на якій проживала заявниця разом із батьками та маленьким сином. Сотні вантажівок, що стали проїжджати вулицею, спричинювали загазованість, пил, постійний шум та призвели до того, що у будинку заявниці відбулись істотні руйнування. Окрім того, коли дорога почала руйнуватись, її місцева влада ремонтувала за допомогою дешевих шлакових відходів, пил від яких також стояв у повітрі, яким змушені були дихати члени сім'ї заявниці. Син заявниці почав мати проблеми з дихальними шляхами, лікарі рекомендували переселити його. Місцеві жителі також стали скаржитись, у зв'язку із чим місцева влада провела тестування стану повітря на вулиці. Результати експертних досліджень продемонстрували перевищення допустимих меж викидів. Але цивільні суди проігнорували докази матері заявниці, яка звернулася до суду з тим, щоб їх переселили та відшкодували завдані збитки. ЄСПЛ дійшов висновку, що уряд України не здійснив дослідження ризиків впливу на навколишню середовище у зв'язку із перенесенням автомагістралі, не запровадив жодних заходів щодо захисту жителів від шкідливого впливу від дороги та не врахував думки місцевих жителів при винесення такого рішення. Все це

у комплексі призвело до порушення прав заявниці на повагу до її приватного та сімейного життя. Внаслідок винесеного ЄСПЛ рішення влада змінила рух автотранспорту, вулиця заявниці перестала бути автомагістраллю. Також із позитивного впливу рішення ЄСПЛ, окрім виплат сім'ї заявниці, можна відзначити прийняття у 2017 році в Україні Закону «Про оцінку впливу на довкілля». «Це наділяє обласні адміністрації новими повноваженнями та обов'язками щодо проведення оцінки впливу на довкілля планованої діяльності та дозволяє громадськості брати участь на ранній стадії процесу прийняття рішень» [12].

Проблема порушення права на чисте довкілля піднімається і у справі «Дземюк проти України» (рішення від 4 вересня 2014 року). За матеріалами даної справи ЄСПЛ було встановлено, що право на повагу до приватного життя та до житла було порушено з боку держави тим фактом, що неподалік від будинку заявника було побудоване кладовище. Експлуатація кладовища призвела до того, що через певний час ґрунтові води стали непридатними для їжі та господарських потреб. У цій справі ЄСПЛ вкотре підкреслив, що позитивними зобов'язаннями держави за ст. 8 ЄКПЛ є «вжиття органами заходів для забезпечення поваги до приватного життя та житла», а також що «забруднення довкілля може вплинути на добробут осіб та такою мірою перешкоджати їм користуватися своїм житлом, що негативно вплине на їхнє приватне та сімейне життя, при цьому серйозно не загрожуючи їхньому здоров'ю» [13, п. 88].

Висновки. Наведені приклади справ, демонструють особливу роль, яку на сучасному етапі відіграє ЄСПЛ у галузі захисту права людини на чисте довкілля. Також особливої уваги заслуговує той факт, що наслідком винесених ЄСПЛ рішень стає не лише виплата компенсацій постраж-

далим особам, але й що значно важливіше – запровадження державами певних заходів системного характеру, направлених на покращення загальної ситуації із забезпеченням чистого навколишнього середовища. До таких заходів, як ми могли бачити, відносяться: зміна або прийняття національного законодавства, запровадження більш жорстких форм контролю за дотриманням екологічного законодавства з боку різних суб'єктів (як публічних, так і приватних), залучення громадськості до прийняття рішень, які можуть вплинути на екологічний стан навколишнього середовища, скасування дозволів або зміна порядку функціонування певних об'єктів промисловості чи господарювання.

Перспективою подальшого розширення ролі ЄСПЛ у захисті права людини на чисте та безпечне навколишнє середовище може стати визнання цього права як самостійного та невід'ємного на рівні Ради Європи (за аналогією з визнанням його Радою ООН з прав людини) та прийняттям додаткового протоколу до ЄКПЛ, який би закріплював зміст даного права. Звернення за захистом відповідного права до ЄСПЛ, на відміну від багатьох інших міжнародних інституцій у цій галузі, вважаємо доцільним перш за все через дієвість та високу ефективність європейського конвенційного механізму, який полягає в обов'язковій юридичній силі рішень, прийнятих ЄСПЛ та порядку їх виконання.

У статті досліджено роль Європейського суду з прав людини і системі міжнародного контролю за виконанням державами зобов'язань з охорони довкілля. Виявлено взаємозв'язок охорони навколишнього середовища із правами людини, що обумовлено фактом визнання на міжнародному рівні права на чисте та безпечне навколишнє середовище невід'ємним правом людини. Проан-

алізовано практику ЄСПЛ щодо захисту права на чисте довкілля, визначено тенденції розширення предмету відповідних справ. Особливої уваги заслуговує діяльність Ради Європи, яка у контексті взаємозв'язку прав людини та охорони навколишнього середовища демонструє наслідки рішень ЄСПЛ для держави, проти якої винесене таке рішення. Так, проаналізовано вплив рішень ЄСПЛ на подальшу трансформацію національного законодавства, адміністративних процедур, заборони здійснення окремих видів діяльності, які через істотну шкоду навколишньому середовищу становлять загрозу для приватного життя та здоров'я людини. Саме аналіз впливу практики ЄСПЛ на вдосконалення національного екологічного законодавства дозволяє віднести цей орган до загальної системи міжнародного судового контролю у галузі охорони навколишнього середовища.

Окремо слід зазначити, що станом на зараз право на чисте та безпечне навколишнє середовище не закріплено у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, тому його захист у ЄСПЛ має певні обмеження. Не всі прояви втручання держави у навколишнє середовище підпадають під юрисдикцію ЄСПЛ, а лише ті, які мають істотні негативні наслідки для життя та здоров'я людини. Окрім того, ЄСПЛ застосовує принцип свободи розсуду держави, що означає право держави самостійно формувати власну екологічну політику, визначати правила забудови, встановлювати певні обмеження для здійснення промислової діяльності і т.д. Основна вимога до держави – знаходити баланс між публічним та приватним інтересом, враховувати думку громадськості та інтереси людини при здійсненні відповідної політики. З метою

подальшого посилення ролі ЄСПЛ у системі міжнародного контролю за охороною довкілля обґрунтовується необхідність доповнення каталогу конвенційних прав окремих прав людини на чисте та безпечне навколишнє середовище. Такий крок значно розширить можливість ЄСПЛ впливати на екологічну політику держав-учасниць.

Ключові слова: міжнародний судовий орган, судовий захист, міжнародний контроль, право людини на чисте та безпечне навколишнє середовище, охорона довкілля.

Levenets A. The role of the ECtHR in the system of international control for the fulfillment of state obligations for environmental protection

The article examines the role of the European Court of Human Rights and the system of international control over the fulfillment of environmental obligations by states. The relationship between environmental protection and human rights is revealed, which is due to the fact that the right to a clean and safe environment is recognized at the international level as an inalienable human right. The practice of the ECtHR regarding the protection of the right to a clean environment has been analyzed, and trends in the expansion of the subject matter of relevant cases have been determined. The activity of the Council of Europe deserves special attention, which in the context of the relationship between human rights and environmental protection demonstrates the consequences of ECtHR decisions for the state against which such a decision was made. Thus, the impact of ECtHR decisions on the further transformation of national legislation, administrative procedures, prohibition of certain types of activities, which pose a threat to private life and human

health due to significant damage to the environment, was analyzed. It is the analysis of the impact of the ECtHR's practice on the improvement of national environmental legislation that allows us to attribute this body to the general system of international judicial control in the field of environmental protection.

It should be noted separately that, as of now, the right to a clean and safe environment is not enshrined in the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, so its protection in the ECHR has certain limitations. Not all manifestations of state intervention in the environment fall under the jurisdiction of the ECtHR, but only those that have significant negative consequences for human life and health. In addition, the ECtHR applies the principle of freedom of state discretion, which means the right of the state to independently form its own environmental policy, determine building regulations, set certain restrictions for industrial activity, etc. The main requirement for the state is to find a balance between public and private interest, to take into account public opinion and human interests when implementing the relevant policy. In order to further strengthen the role of the ECtHR in the system of international control over environmental protection, the need to supplement the catalog of convention rights with a separate human right to a clean and safe environment is substantiated. Such a step will significantly expand the ECtHR's ability to influence the environmental policy of member states.

Key words: international judicial body, judicial protection, international control, human right to a clean and safe environment, environmental protection.

Література

1. Попадинець Г.О. Міжнародне співробітництво України щодо захисту прав

людини і громадянина у сфері екологічної безпеки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. №1. С. 207–210.

2. Рада ООН вперше визнала право людини на чисте довкілля. URL: Рада ООН вперше визнала право людини на чисте довкілля – *Korrespondent.net* (дата звернення: 08.02.2023).

3. Коваленко В. В. Практика Європейського суду з прав людини – зв'язок довкілля і прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. №6. С. 452–456.

4. Короткий Т. Р. Екологізація міжнародного права крізь призму екологічних прав людини. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. 2012. Вип. 44. С. 130–143.

5. Конституція України: офіц. текст від 28.05.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 08.02.2023).

6. Захист навколишнього середовища з використанням закону про права людини. Офіційний сайт Ради Європи. URL: Захист навколишнього середовища з використанням права прав людини – Портал (*coe.int*) (дата звернення: 09.02.2023).

7. Ладиченко, В., Головка, Л. Впровадження європейської екологічної політики в Україні: проблеми та перспективи. Європейський журнал сталого розвитку, Том 6. № 3. С. 333–339.

8. Alge T. *Selected Problems of the Aarhus Convention Application in Austria. – Selected Problems of the Aarhus Convention Application Based on Experience and Court Practice of NGOs*

in 7 EU Countries. 2009. P. 11–18. URL: http://www.justiceandenvironment.org/_files/file/2009/09/access_to_justice_collection.pdf (дата звернення: 02.12.2022).

9. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Ратифіковано Законом України від 06.07.1999. URL: Конвенція про доступ до інформації, уч... | від 25.06.1998 (*rada.gov.ua*) (дата звернення: 02.12.2022).

10. Лихогляд В. П. Захист екологічних прав людини в Європейському суді з прав людини. Південноукраїнський правничий часопис. 2019 №4. Ч.2. С. 147–151.

11. Вплив Європейської конвенції з прав людини: офіційний сайт Ради Європи. URL: Жителі Тбілісі, які постраждали від забруднення електростанцій, виграють знакову справу – Вплив Європейської конвенції з прав людини (*coe.int*) (дата звернення: 10.12.2022).

12. Вплив Європейської конвенції з прав людини: офіційний сайт Ради Європи. URL: Шкода життю сім'ї від забруднення автомагістралей спонукає до кращого захисту навколишнього середовища – Вплив Європейської конвенції з прав людини (*coe.int*) (дата звернення: 10.12.2022).

13. Справа «Дземюк проти України» (заява № 42488/02): Рішення від 4 вересня 2014 року. URL: Справа «Дземюк проти України» (Заява №... | від 04.09.2014 (*rada.gov.ua*) (дата звернення: 12.12.2022).